

Magdalena Nowicka

O użyteczności kategorii dyspozytywu w badaniach społecznych

Przegląd Socjologii Jakościowej 12/1, 170-191

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Magdalena Nowicka
Uniwersytet Łódzki

O użyteczności kategorii dyspozytywu w badaniach społecznych¹

Abstrakt Celem artykułu jest krytyczna refleksja nad pojęciem dyspozytywu u Michela Foucaulta i jego aplikacją do badań społecznych. Dyspozytyw oznacza heterogeniczną kompozycję dyskursywnych i niedyskursywnych elementów rzeczywistości społecznej połączonych dynamicznymi relacjami władzy. Od dwóch dekad w ramach postfoucaultowskiej analizy dyskursu podejmowane są próby operacjonalizacji kategorii dyspozytywu. Jako kategoria analityczna dyspozytyw odnosi się do mechanizmów społecznie rozproszonej władzy, które można badać empirycznie na podstawie danych dyskursywnych i niedyskursywnych. Rezultatem zainteresowania dyspozytywem jest perspektywa badawcza analizy dyspozytywu. W artykule prezentowane są główne założenia tej perspektywy i typologia zastosowań Foucaultowskiej kategorii dyspozytywu w badaniach empirycznych, zilustrowana przykładami prac niemieckich i polskich badaczy. Prezentacji towarzyszy namysł nad niekonsekwencjami i ograniczeniami tego podejścia metodologicznego.

Słowa kluczowe analiza dyskursu, analiza dyspozytywu, dyspozytyw, Michel Foucault, władza

Magdalena Nowicka – doktor, adiunkt w Zakładzie Badań Komunikacji Społecznej w Instytucie Socjologii na Uniwersytecie Łódzkim. Interesuje się kondycją debaty publicznej, rolą intelektualistów w przestrzeni publicznej i postfoucaultowską analizą dyskursu. Publikuje w czasopiśmie socjologicznych oraz w „Tygodniku Powszechnym” i „Wiedzy i Życiu”. W roku 2014/2015 stypendystka Instytutu Nauk o Człowieku w Wiedniu.

Adres kontaktowy:

Zakład Badań Komunikacji Społecznej
Instytut Socjologii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Rewolucji 1905 r. nr 41, 90-214 Łódź
e-mail: m.a.nowicka@tlen.pl

Foucaultowskie pojęcie dyspozytywu

Choć pojęcie dyspozytywu² pojawia się w pracach Michela Foucaulta stosunkowo rzadko, dla wielu badaczy stanowi „ważną cezurę w rozwoju [jego]

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego „Komunikowanie publiczne w Polsce – ujęcie inter- i transdyscyplinarne”, realizowanego przez konsorcjum naukowe „Analiza Dyskursu” i współfinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, umowa nr 0114/NPRH2/H11/81/2013).

² W polskim przekładzie *Historii seksualności* i w wydawanych od 2010 roku przez PWN wykładach Foucaulta z Collège de France termin *dispositif* jest tłumaczony jako „urządzenie”. W innym artykule przedstawiam argumenty za spolszczeniem tego terminu jako dyspozytyw, tak aby zaznaczyć wyjątkowy sens, który nadaje temu pojęciu Foucault, wykraczający poza sensy polskiego słowa „urządzenie” (Nowicka 2011). Analogiczne wnioski wysuwa Jeffrey Bussolini (2010) na podstawie angielskich tłumaczeń tekstów Foucaulta.

teorii” (Link 2008: 237). Akcentuje przejście od archeologii do genealogii, a więc analityki władzy skupionej na anonimowych mechanizmach rządzenia populacją. Pojęcie dyspozytywu to też dziecko pewnego *Zeitgeistu*, odprysk paryskiego Maja i rewolt tamtych czasów, rozgrywanych w nowych, nieliniarnych układach sił, domagających się konceptualizacji i wskazania na ich genezę.

W cyklu wykładów *Le pouvoir psychiatrique* z lat 1973–1974 Foucault mówiąc o dyspozytywie, wskazuje na relacje władzy i dyskursów o szaleństwie, odmawiających prawomocności zachowaniom i mowie uznanej za irracjonalną (Foucault 2003: 14–15). W wykładach z roku 1976, pod tytułem *Trzeba bronić społeczeństwa*, pojęcie dyspozytywu związane jest z oddziaływaniami władzy i wiedzy, a tłumaczone jako „zastosowania [wiedzy]” lub „układy [dominacji]” (Foucault 1998: 43, 53). Choć w *Nadzorować i karać* termin ten się nie pojawia, to przykładami z tej pracy Foucault będzie później ilustrować funkcjonowanie dyspozytywu dyscyplinarnego. Rozwija pojęcie dyspozytywu w I tomie *Historii seksualności*, gdzie dotyczy ono procesów rządzenia seksem:

Seksualność to nazwa, jaką możemy nadać historycznemu urządzeniu [*le dispositif*]: nie oddolna rzeczywistość, którą trudno ująć, lecz olbrzymia sieć na powierzchni, gdzie stymulacja ciał, nasilenie przyjemności, zachęta do mówienia, metody poznawcze, wzmocnienie kontroli i oporów zębiają się wzajemnie podług miar właściwych kilku wielkim strategiom władzy i wiedzy. (Foucault 1995: 95)

Z kolei w wykładzie z 10 stycznia 1979 Foucault (2011: 43) zaznacza szczególną pozycję dyspozytywu jako sedna jego dotychczasowej refleksji nad kompleksami władzy i wiedzy.

W najbardziej konkretny sposób Foucault omawia to pojęcie w wywiadzie z 1977 roku dla czasopisma „*Ornicar?*”. Właśnie ta wypowiedź, przetłumaczona wkrótce na język niemiecki i angielski, stała się tekstem fundującym postfoucaultowską analizę dyspozytywu:

[...] tym, co próbuję oznaczyć za pomocą tej nazwy, jest, po pierwsze, zdecydowanie heterogeniczny ansambl [*ensemble*], zawierający dyskursy, instytucje, zabudowę architektoniczną, regulaminy, prawa, przepisy administracyjne, wypowiedzi naukowe, twierdzenia filozoficzne, moralne, filantropijne; krótko mówiąc: to, co powiedziane, jak i to, co niepowiedziane; oto właśnie elementy dyspozytywu. Sam w sobie dyspozytyw jest siecią, którą można ustanowić między tymi elementami.

Po drugie, tym, co chciałbym oznaczyć mianem dyspozytywu, jest właśnie natura powiązania, które może istnieć między tymi heterogenicznymi elementami. W ten sposób pewien dyskurs może pojawić się raz jako program jakiejś instytucji, a raz, przeciwnie, jako element, który pozwala uzasadniać i zasłaniać praktykę, która sama pozostaje niema, albo funkcjonuje on jako wtórna reinterpretacja tej praktyki, dając jej dostęp do nowego pola racjonalności. Krótko mówiąc, między tymi elementami, dyskursywnymi bądź niedyskursywnymi, toczy się jakby gra zmianami pozycji, modyfikacjami funkcji, które także mogą być bardzo zróżnicowane.

Po trzecie, przez dyspozytyw rozumiem rodzaj – powiedzmy – formacji, której, w danym momencie historycznym, główną funkcją było odpowiadać na sytuację nagłej konieczności [*urgence*]. Dyspozytyw pełni więc przede wszystkim funkcję strategiczną. To może oznaczać, na przykład, resorpcję wahlowej masy populacji, którą społeczeństwo z gospodarką w wysokim stopniu merkantylistyczną uznałoby za zawadającą; istniał tam imperatyw strategiczny grający rolę matrycy dyspozytywu, który stał się stopniowo dyspozytywem kontroli-ujarzmienia szaleństwa, chorób psychicznych i neurozy. (Foucault i in. 1994: 299 [tłum. własne])

Dyspozytyw obejmuje więc zarówno praktyki dyskursywne (np. teksty, regulaminy, kodeksy), jak i niedyskursywne (nieartykułowane w dyskursie, np. organizacja przestrzeni, normy postępowania, procedury działania instytucji społecznych), poprzez które manifestują się społeczne relacje władzy. Dyspozytyw nie oznacza zbioru niezależnych od siebie praktyk, ale odnosi się do ich nieprzypadkowej kompozycji (ansamblu) i siatki zależności między nimi. Chodzi o **siatkę** [*réseau*³] relacji władzy, która odgrywa rolę mechanizmu produkującego wiedzę o świecie, społeczeństwie i człowieku, narzucając mu kryteria racjonalnego działania. Dyspozytyw oznacza „strategie stosunków władzy, wspierające pewne typy wiedzy i przez nie wspierane” (Foucault i in. 1994: 300 [tłum. własne]). Wiedza wytwarzana w dyspozytywie ma funkcję

³ Mówiąc o siatce, Foucault zdaje się nie mieć na myśli sieci relacji międzyludzkich konstytuujących instytucje społeczeństwa ani tym bardziej sieci technologicznej, ale – metaforycznie – układ włókien władzy oplatających różne elementy organizmu społecznego i regulujących go za pomocą wielu form kontroli.

strategiczną i porządkującą, nie zachowuje stałej, ustrukturyzowanej formy, ale jest w ciągłym ruchu.

Kluczowym zadaniem dyspozytywu jest wyjaśnianie i neutralizowanie sytuacji nagłych i nieprzewidzianych. To stany społecznej nierównowagi wprowadzają w ruch dyspozytywowe mechanizmy regulacji tego, co zagraża *status quo*. Dyspozytyw nie zapobiega **sytuacjom nagłej konieczności** [*urgence*], jego zadanie polega natomiast na tym, że „odpowiada na pewną rzeczywistość”, włącza ją „w rachunek zysków i strat”, reguluje i optymalizuje jej skutki tak, aby nie zagrażały *status quo* (Foucault 2010: 28, 69).

Najogólniej rzecz biorąc, dyspozytyw należy rozumieć jako mechanizm społecznie rozproszonej władzy i narzędzie rządzenia ludźmi. Na podstawie tekstów Foucaulta można wyróżnić trzy typy dyspozytywu władzy odpowiadające trzem formom rządzenia: **prawo** (mechanizm jurydyczny) związane z władzą suwerenną i oparte na zakazie; **dyspozytyw dyscyplinarny** łączący się z władzą dyscyplinarną, który do zakazu dodaje nakazy dyscyplinujące jednostki wedle określonego systemu norm – a więc normuje społeczeństwo; oraz **dyspozytyw bezpieczeństwa** (Raffnsøe, Gudmand-Høyer, Thaning 2011: 229–232). Ów trzeci typ odpowiada formie rządzenia, jaką jest **rządomyślność**⁴ –

⁴ W polskim wydaniu wykładów Foucaulta Michał Herer tłumaczy pojęcie *gouvernementalité* jako „urządzenie”, odrzucając wcześniejszy przekład: „rządomyślność”. Choć oba przekłady budzą wątpliwość (być może trafniejszym tłumaczeniem byłaby „rządowość” lub „rządność”), zostają przy rządomyślności, terminie zdomowionym w badaniach społecznych i oddającym w jakiejś mierze oryginalność optyki Foucaulta. „Urządzenie” zestawione z pojęciami „rządzenia” i „urządzenia”, obecnymi w przekładzie Herera, zamazuje specyficzność tego pierwszego terminu.

władza nad samodyscyplinującą się populacją, realizującą narzucone optymalne wzorce prowadzenia się (por. Foucault 2000: 183; Lemke, Krassman, Bröckling 2000: 13–14). Dyspozytyw bezpieczeństwa odnosi się do rzeczywistości podporządkowanej liberalnej ekonomii politycznej, gdzie przedmiotem władzy jest populacja jako całość, a rządzenie realizuje się na poziomie jednostek rządzących samymi sobą poprzez dyskursywne i niedyskursywne praktyki angażujące ich jaźnie i ciała w ramach zekonomizowanej przestrzeni społecznej. Modelowym podmiotem racjonalności rządomyślniej jest „przedsiębiorca samego siebie” (Foucault 2011: 231), który kieruje sam sobą i racjonalizuje swoje działania zgodnie z określonym reżimem prawdy.

Relacje władzy w obrębie dyspozytywu bezpieczeństwa są ukierunkowane na wypracowanie optymalnej granicy między tym, co akceptowalne i tym, co nieakceptowalne – a więc wytworzenie kategorii przeciętności. Jego zadaniem jest nie tyle normowanie ludzkich zachowań, co normalizowanie tychże, aby były przeciętne, przewidywalne i akceptowane przez jednostki poddane subtelny procedurom normalizacji. Społeczeństwo jest badane pod kątem statystycznym i traktowane jako obiekt praktyk prewencyjnych. Przykładowo, celem nie jest już izolacja chorych od społeczeństwa, ale szczepienia i badania profilaktyczne zapobiegające potencjalnym chorobom. Wreszcie, dyspozytywy bezpieczeństwa „mają stałą tendencję do rozprzestrzeniania się”, przyłączają nowe elementy i obszary życia społecznego, by „organizować coraz szersze obiegi, a w każdym razie pozwalać im się rozwijać” (Foucault 2010: 67). Dys-

pozytyw może ogarniać coraz to nowe porządki wiedzy i różne poziomy praktyk społecznych. Jego elementem może być dyskurs naukowy – także ten krytyczny – oraz ruchy oporu przeciw władzy, które w ramach dyspozytywu toczą z nią własną grę.

Warto dodać, że termin *dispositif* nie jest neologizmem. W języku francuskim oznacza funkcjonalne układy zróżnicowanych elementów (np. mechanizmy prawne, militarne, medyczne, techniczne). Jako kategoria naukowa dyspozytyw pojawił się już na początku lat 70. u Jeana-Louisa Baudry’ego. Jego dyspozytyw kinematograficzny odsyła do organizowania percepcji filmu przez widza, za co odpowiadają zarówno materialne środki produkcji, jak i niematerialne środki wyrazu i symbolicznego kodowania przekazu (Baudry 1978: 45–46). W tym znaczeniu kategoria dyspozytywu zadomowiła się w badaniach filmoznawczych, gdzie większość analiz w ogóle nie powołuje się na Foucaulta (por. Kessler 2003). Pojęcie dyspozytywu, niezależne od koncepcji Foucaulta, obecne jest także u Jeana-Françoisa Lyotarda (1994) w *Des dispositifs pulsionnels*. Lyotard, w optyce psychoanalizy, rozumie dyspozytyw jako stosunek władzy, dynamiczną maszynę kanalizującą energię libidinalną w języku i oddziaływaniach politycznych. Wymienia dyspozytywy malarstwa, opowiadania, wiary, kapitalizmu, wskazując jednocześnie, że dyspozytywów może być bardzo wiele. Z kolei Giorgio Agamben (2010), powołując się na Foucaulta, dopasowuje jego kategorie do własnej teorii teologii ekonomicznej. Nawiązując do włoskiego znaczenia słowa *dispositivo* – narzędzie, urządzenie, aparat służący do pracy – odchodzi

od prac Foucaulta na rzecz stechnicyzowanej definicji dyspozytywu. Natomiast Antonio Negri (2011) przepisuje koncepcję Foucaulta na potrzeby krytyki współczesnego kapitalizmu i demokracji. Wyłuskuje biopolityczny aspekt dyspozytywu: permanentne redefiniowanie i reprodukcja podmiotowości, która staje się instancją potencjalnego oporu przeciw kapitalistycznej władzy.

Analiza postfoucaultowska a interdyscyplinarność nauk społecznych

Pojęcie dyspozytywu jest dziś jedną z „najmodniejszych” kategorii analitycznych w postfoucaultowskich analizach władzy, a więc takich, które rozwijają i operacjonalizują koncepcję Foucaulta do badań empirycznych, ale starają się zachować jego optykę krytyczną. Mimo różnych przedmiotów badań analizy te łączy pytanie o „warunki i skutki orzekania prawdy, czyli [...] pewnego typu sformułowań, odsyłających do określonych reguł weryfikacji i falsyfikacji” (Foucault 2011: 58). Z jednej strony od lat 90. rozwijane są prężnie studia nad rządomyślnością (*governmentality studies*), skupione na neoliberalnych mechanizmach władzy nad „wolnymi” jednostkami (por. Dean 1999; Czyżewski 2009). Z drugiej prowadzone są badania nad władzą dyskursu, porządkami wiedzy i reżimami prawdy manifestującymi się w dyskursie, które można nazwać **postfoucaultowską analizą dyskursu**. Krystalizująca się od połowy lat 80., stała się podejściem bardzo heterogenicznym, korzystającym z Foucaulta w sposób niekiedy dość dowolny, ale ufundowany na założeniu o współzależności dyskursu i władzy oraz o historyczności społecznej konstrukcji wiedzy.

Początkowo w postfoucaultowskiej analizie dyskursu, rozwijanej w lingwistyce i socjolingwistyce, dominowały próby aplikacji podejścia archeologii do badań nad tekstami. Stopniowo włączano do nich elementy Foucaultowskiej genealogii, socjologii wiedzy, etnometodologii i innych socjologicznych ujęć komunikacji społecznej. Wreszcie, doszło do „spotkania” analizy dyskursu i studiów nad rządomyślnością. Analiza dyskursu zyskała ramę teoretyczną pozwalającą na przejście od mikroanaliz do refleksji nad makrospołecznymi relacjami władzy. Z kolei studia nad rządomyślnością sięgnęły do oprzyrządowania metodologicznego analizy dyskursu, by empirycznie uzasadnić sformułowane wnioski. Wspólne wysiłki, by wypracować możliwie holistyczną perspektywę badawczą, obejmującą dyskurs, instytucje, praktyki społeczne i sposoby wytwarzania podmiotowości, połączyła kategoria dyspozytywu (van Dyk, Angermüller 2010: 11–12).

Na fali zainteresowania dyspozytywem rzucano nawet, na wyrost, hasło zwrotu dyspozytywowego (ang. *dispositive turn* / niem. *dispositive Wende*) na określenie jakościowo nowej, w opinii autorów tego hasła, paradygmatycznej perspektywy badawczej, skupionej na strategicznych powiązaniach dyskursywnych i niedyskursywnych składników rzeczywistości społecznej. Pierwsze konkretyzacje Foucaultowskiego dyspozytywu do badań empirycznych pojawiły się niemal dwie dekady temu (por. m.in. Keller 1998; Peeters, Charlier 1999), ale równolegle dyspozytyw pojawiał się w roli swoistego pojęcia uwrażliwiającego (por. niżej) w analizach neoliberalnej władzy (por. m.in. Cruikshank 1999).

Podczas gdy Foucault rozważał związek dyspozytywu bezpieczeństwa z wczesnymi formami neoliberalizmu niemieckiego i amerykańskiego, badacze postfoucaultowscy wykorzystują pojęcie dyspozytywu do opisu obecnych mechanizmów władzy ekonomicznej, analizując „rządomyślność współczesności” (Lemke i in. 2000) oraz – zależnie od nadanej nazwy – dyspozytyw neoliberalny, dyspozytyw neoliberalnej rządomyślności, dyspozytyw neoliberalnej przedsiębiorczości, dyspozytyw aktywnego obywatelstwa czy dyspozytyw społeczeństwa wiedzy. Formułowane są także diagnozy dyspozytywów związanych z poszczególnymi sferami życia społecznego, jak media, polityka czy kultura albo wręcz z danym fenomenem społecznym (np. dyspozytyw kreatywności, por. niżej).

Kategoria dyspozytywu jest chętnie stosowana w badaniach medioznawczych i badaniach komunikacji medialnej. Choć komunikacja medialna nigdy nie stała w centrum zainteresowań Foucaulta, wielu kontynuatorów jego myśli wskazuje, że właśnie kategoria dyspozytywu oddaje technologiczną racjonalność mediów i relacyjny charakter współczesnej produkcji medialnej (por. m.in. Coté 2011; Elia-Borer, Sieber, Tholen 2011). Od lat 90. wprowadza się kategorie „dyspozytywu komunikacji”, „dyspozytywu informacji” czy dyspozytywu związanego z mediami (Dorer 1999). W tym ostatnim przypadku w literaturze niemieckiej rozróżnia się dyspozytywy mediów (*Mediendispositive*) i dyspozytywy medialne (*mediale Dispositive*) (Sieber 2014: 83–88; Thiele 2015). Te pierwsze to mikromechanizmy regulujące oddziaływanie danego medium (np. telewizji, kina, Internetu) w wymiarze technologicznym, instytucjonalnym,

symbolicznym i percepcyjnym. Te drugie to makromechanizmy, gdzie media zapośredniczają i kontrolują złożone układy społeczne, polityczne i ekonomiczne.

W analizach postfoucaultowskich kategoria dyspozytywu jest rozumiana w zróżnicowany sposób, wynikający z odmiennych odczytań tekstów Foucaulta i wielorakości rozwinięć jego koncepcji. Dla przejrzystości i syntetyczności wywodu skupiam się w dalszej części artykułu na niemieckiej postfoucaultowskiej analizie dyskursu, gdyż w tym obszarze został w ostatnich dwóch dekadach położony najsilniejszy nacisk na konkretyzację i operacjonalizację dyspozytywu oraz na wypracowanie propozycji metodologicznej analizy dyspozytywu. Wybrane niemieckie przykłady zostaną uzupełnione zastosowaniami tej perspektywy przez badaczy w Polsce. Zainteresowanie kategorią dyspozytywu jest tu wciąż niewielkie, ale z roku na rok przybywa tekstów i analiz odwołujących się do tego pojęcia.

Dla Reinera Kellera (2005: 230), łączącego optykę postfoucaultowską i socjologii wiedzy, dyspozytyw to „materialna i idealna infrastruktura” dyskursu, a więc *de facto* kategoria pomocnicza w analizie dyskursu, rodzaj kontekstu praktyk dyskursywnych. Z propozycją Kellera polemizują Werner Schneider i Andreas Hirsland (2005: 254, 261 [tłum. własne]), twierdząc, że sprowadza on dyspozytyw do metareguły dyskursu, zamiast widzieć w nim mechanizm ogólniejszy niż dyskurs i będący najczęściej „instytucjonalną odpowiedzią na określony społeczny problem”. Dlatego Andrea Bührmann i Werner Schneider (2008: 68, 85 [tłum.

własnej) nadają dyspozytywowi status nadrzędny nad dyskursem, mówią o „dyspozytywowej konstrukcji rzeczywistości”, rozumiejąc dyspozytyw jako ansambl zbierający „dyskursy, instytucje, przedmioty i podmioty jako aktorów indywidualnych i/lub zbiorowych, jako elementy działające albo «ulegające» [działaniu – przyp. MN]”. Dla Johannes Angermüllera (2010: 95 [tłum. własne]) dyspozytyw określa „instytucjonalne warunki, w których uczestnicy dyskursu, łącząc teksty i konteksty, mogą wyrobić sobie «właściwy» obraz społeczeństwa”, natomiast dla Siegfrieda Jägera (2012: 72) dyspozytywy to strategicznie powiązane ze sobą dyskursy i kompleksy władzy-wiedzy. Wśród badaczy w Polsce, przykładowo, Helena Ostrowicka (2012: 36) ujmuje dyspozytyw jako „kompozycję relacji” między dyskursywnymi i niedyskursywnymi elementami rzeczywistości i „mechanizm wytwarzający wiedzę o świecie, reprezentacje zawierające pewne formy racjonalności, legitymizujące określone praktyki społeczne”.

Choć wszyscy ci autorzy akcentują złożony i plastyczny charakter dyspozytywu, nie ma zgody co do charakteru powiązania między jego elementami. Ta wielość ujęć odciska się na analizie dyspozytywu, która w żadnym razie nie jest usystematyzowaną metodą badania jakiegoś wycinka rzeczywistości, ale dość labilną perspektywą badawczą, zbierającą ogólne wskazówki metodologiczne. W szerokim sensie analizą dyspozytywu można określić badanie porządku racjonalności, który stoi za praktykami indywidualnymi i zbiorowymi, instytucjami i dyskursami. To badanie tego, w jaki sposób jakieś zjawisko stało się problemem, na który pilnie się odpowiada, obudowanym w siatkę

neutralizujących go relacji władzy między tym, co dyskursywne i tym, co niedyskursywne.

Już w przedostatnim, 6. wydaniu popularnego na niemieckich uczelniach podręcznika Siegfrieda Jägera pod tytułem *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung* (2012) analiza dyspozytywu jest omawiana równie szeroko co „klasyczna” analiza dyskursu. Dokonuje się więc w tym obszarze pewne przewartościowanie, które jest rezultatem postulatu (a niekiedy presji) interdyscyplinarności w naukach humanistycznych i społecznych. Z jednej strony analiza dyspozytywu ma poszerzyć spektrum badań nad dyskursem i przerzucić most między teorią dyskursu a teorią socjologiczną. Najprościej rzecz ujmując, chodzi o to, by pokazać, że dyskurs „działa” i odciska się na zbiorowej symbolice i mechanizmach normatywnych (Jäger 2012: 51). Jest to postulat istotny zwłaszcza dla analiz lingwistycznych (Caborn 2007: 113), gdyż socjologicznie ugruntowane badania dyskursu już wcześniej stawiały pytania o relację między dyskursem a społeczną praktyką. Z drugiej strony włączenie kategorii dyspozytywu do badań nad dyskursem oznacza paradoksalnie dowartościowanie dyskursu, który u „późnego” Foucaulta, gdy jego uwaga kieruje się ku dyspozytywowi, schodzi na dalszy plan jako jedno z wielu kółek zębatach w mechanizmach władzy – a tu jest widziany najczęściej jako kluczowy i determinujący element zbioru heterogenicznych składników połączonych relacjami władzy. Analiza dyspozytywu to także efekt pewnego „znużenia” zwrotem językowym oraz zainteresowania lingwistów i socjologów nowymi „zwrotami”: pragmatycznym, przestrzennym czy „ku rzeczom”. Jednak próba otwarcia analizy dys-

kursu na badanie innych składników rzeczywistości społecznej, przy utrzymaniu specyficzności tej metody, staje się nie lada wyzwaniem.

Kategoria dyspozytywu w analizach empirycznych

Z dotychczasowych rozważań nad dyspozytywem wynika, że jest on zarazem zakotwiczony w dyskursie i że dyskurs jest jego częścią – zaś analiza dyskursu stanowi serce analizy dyspozytywu (Jäger 2012: 72–74). Jednak postępowanie badawcze przybiera bardzo różny kształt, uzależniony od sformułowanych przez badacza założeń i celów analizy. Można wyróżnić dwa podejścia do zastosowań kategorii dyspozytywu w analizach empirycznych (Kumięga 2012: 27–28). Pierwsze to **analiza dyspozytywów**, gdzie dyspozytyw jest rozumiany jako dynamiczny zespół relacji władzy. Analiza polega na opisie i krytyce tych relacji w odniesieniu do teorii Foucaulta i teorii społecznej. Rezultatem jest dedukcyjno-indukcyjna identyfikacja różnych dyspozytywów, odnoszących się do współczesnych fenomenów życia społecznego. Drugie to **analiza dyspozytywu**, stawiająca sobie zadanie operacjonalizacji pojęcia dyspozytywu i jego składowych do badań empirycznych. Celem nie jest analiza dyspozytywów, „które są empirycznie identyfikowane przy mniej bądź bardziej systematycznym użyciu określonej metodologii” (Bührmann, Schneider 2008: 152 [tłum. własne]), lecz stworzenie teoretyczno-metodologicznych podwalin pod abdukcyjną analizę związków między porządkami wiedzy, porządkami dyskursu a ich materializacjami i konsekwencjami w szerokim polu praktyki społecznej.

Coraz częściej rozróżnienie na analizę dyspozytywów i dyspozytywu ma charakter *stricte* formalny, gdyż w praktyce badawczej większość badaczy wykorzystujących kategorię dyspozytywu sięga do podobnych lektur, operacjonalizuje dyspozytyw do własnych potrzeb, łączy elementy wnioskowania dedukcyjnego i abdukcyjnego, analizę diachroniczną i synchroniczną, a zgodnie z duchem interdyscyplinarności – „pożycza” narzędzia analityczne od nefoucaultowskich metod. Dlatego proponuję nie rozgraniczać tych dwu podejść. Mianem **analizy dyspozytywu** (w liczbie pojedynczej, analogicznie do analizy dyskursu) nazywam różne metodologicznie zaawansowane próby zastosowania Foucaultowskiej koncepcji dyspozytywu w badaniach empirycznych. O tym, jak różne są to próby, świadczą przywoływane w tych analizach teoretyczno-metodologiczne konceptualizacje dyspozytywu i optyki badawcze.

Według Jägera (2012: 113–115), ważnej postaci postfoucaultowskiej krytycznej analizy dyskursu, analiza dyspozytywu stawia pytanie o stosunki między różnymi porządkami wiedzy. Pierwszym krokiem analizy dyspozytywu jest rekonstrukcja porządków wiedzy na bazie wypowiedzi dyskursywnych. Stanowi ona podstawę do rekonstrukcji interesujących badacza niedyskursywnych (w sensie: niejęzykowych) działań i obiektów. Inaczej mówiąc, jeśli na przykład w przekazach medialnych wokół badanego problemu powtarza się nazwa jakiejś organizacji, praktyki, miejsca albo rzeczy, należy uczynić te elementy przedmiotem analizy. Wówczas wypowiedzi dyskursywne stają się paratekstem dla analizy znaczeń przypisywanych działaniom i obiektom (Caborn 2007: 116–118). Czy

jednak analiza tekstów i paratekstów odpowie na pytanie, jak działa władza i jakie są warunki działania podmiotów, czy raczej, co sygnalizuje zresztą sam Jäger (2012: 129, 140), pozwoli wyłuskać tylko to, co typowe, powtarzalne, oficjalne?

Wyzwaniem staje się więc analityczne rozgraniczenie tych elementów rzeczywistości, które przynależą do dyskursu, i tych, które do niego nie przynależą. Na konceptualnym ograniczeniu totalności dyskursu opiera się uzasadnienie tego, że analiza dyspozytywu jest jakościowo odmienna od analizy dyskursu. Propozycją takiego rozgraniczenia jest typologia praktyk dyskursywnych i niedyskursywnych Reiner Kellera (2005: 250–252). Wśród praktyk, czyli skonwencjonalizowanych sposobów zachowania, wyróżnia on: a) dyskursywne i niedyskursywne praktyki (re)produkcji dyskursu (zwyczajowe formuły dyskursywne albo ustalone kulturowo reakcje na wypowiedzi dyskursywne, np. podanie ręki, przeżegnanie się), b) generowane z dyskursu praktyki modelowe (np. stawianie przez lekarza diagnozy według pewnego schematu albo sortowanie śmieci w odpowiedzi na zarządzenie administracyjne), c) praktyki zewnątrzdyskursywne, względnie niezależne od dyskursu zwyczajne i codzienne rutyny, jak jedzenie czy higiena osobista, ale (uwaga!) także praktyki werbalne, jak potoczne pogawędki w sklepie. Część badaczy kwestionuje jednak zasadność takich typologii, wskazując, że dopiero sploty praktyk i dyskursu pociągają za sobą konstruowanie rzeczywistości i analityczne rozdzielanie ich po to, by następnie wykazać strategiczne relacje między nimi, jest poznawczo jałowe (Reckwitz 2008: 138; Bröckling, Krasmann 2010: 24).

Na szczególną uwagę zasługuje program badawczy Andrei Bührmann i Wenera Schneidera (2008) – próba przekroczenia wspomnianych wątpliwości, nastawiona na aplikację koncepcji dyspozytywu do badań empirycznych. W tym podejściu postawiono na konkretyzację pojęcia dyspozytywu, aby pokazać, że wykracza ono poza zakres znaczeniowy dyskursu, ale ma też granice i nie jest analitycznym „odkurzaczem”, który „zasyssa” wszelkie fenomeny społeczne. Polemizując z Kellerem, Bührmann i Schneider akcentują relacyjny i dynamiczny aspekt dyspozytywu, którego nie można zredukować do sumy elementów dyskursywnych i niedyskursywnych konstruujących rzeczywistość. Podkreślają, że dyspozytyw to „operator rozwiązywania problemów”. Dlatego do wymiarów analizy należą zmiany społeczne i sytuacje przełomowe, uruchamiające mechanizm dyspozytywowy oraz efekty oddziaływań między instytucjonalnymi porządkami wiedzy a sferą *praxis* i potocznego rozumienia świata (Bührmann, Schneider 2008: 52–55). Autorzy nie pytają o podmiot jako bezpośredni produkt dyspozytywu, ale o normatywne formowanie i pozycjonowanie podmiotu w dyskursie oraz o praktyczne drogi upodmiotowienia jednostek realizowane w ich codziennym życiu – o „jaźń społeczną”, czyli rodzaj praktyki społecznej, gdzie poprzez relacje społeczne, obchodzenie się z rzeczami i (samo)doświadczenie konstytuowane są podmioty (Bührmann, Schneider 2008: 32–33, 69).

Analiza dyspozytywu jest tu ujmowana zarówno jako perspektywa badawcza (teoretyczne założenia o przedmiocie i celach analizy), jak i styl badawczy (praktyczne wytyczne, jak prowadzić

analizę). Nie stanowi standaryzowanego zestawu technik i narzędzi badawczych, jest raczej – podobnie jak strategia teorii ugruntowanej – ogólną ramą dla badań, którą trzeba wypełnić podejściami i kategoriami analitycznymi zaczerpniętymi z nauk społecznych (Bührmann, Schneider 2008: 16, 156). **Perspektywa badawcza** analizy dyspozytywu zakłada przyjęcie Foucaultowskiego spojrzenia na rzeczywistość społeczną jako wypadkową porządków wiedzy i splecionych z nimi technik władzy. Foucaultowska „krytyczna ontologia” oznacza dla badacza namysł nie tylko nad badanymi materiałami, ale także problematyzację wiedzy stojącej za produkcją tych materiałów i poddanie krytyce własnych założeń analitycznych (Bührmann, Schneider 2008: 34–39). Nie chodzi o „rozbieranie na części pierwsze” wstępnie zidentyfikowanego dyspozytywu, lecz o abdukcyjną refleksję nad relacjami władzy regulującymi dany wycinek rzeczywistości.

Analiza dyspozytywu jako **styl badawczy** stawia sobie za cel „rekonstrukcję dyspozytywowej konstrukcji rzeczywistości” (Bührmann, Schneider 2008: 85). Za tym językowo niezręcznym hasłem stoi postulat badania relacji władzy między: dyskursami (specjalistycznymi, potocznymi i hybrydowymi), praktykami niedyskursywnymi, symbolicznymi i materialnymi obiektywacjami (np. pomniki, obrazy, budynki, przedmioty codziennego użytku itp.) oraz wspomnianymi wcześniej formowaniem/pozycjonowaniem podmiotu i sposobami upodmiotowienia – z uwzględnieniem kontekstu zmiany społecznej oraz zamierzonych i niezamierzonych następstw tych wszystkich relacji (Bührmann, Schneider 2008: 94–95). Jest to

więc ambitny projekt, który zakłada wykorzystanie wielu narzędzi analizy interpretatywnej (np. metody biograficznej, wywiadów pogłębionych, zogniskowanych wywiadów grupowych, technik obserwacji, analizy sekwencyjnej komunikacji potocznej czy historyczno-krytycznej analizy społecznych zastosowań artefaktów). Jeśli jednak przyjrzymy się szczegółowym zaleceniom badawczym, to okaże się, iż dominuje w nich pandyskursywna „analitka rekonstrukcyjna” – to znaczy, że z danych dyskursywnych można „wyciągnąć” nie tylko to, co zostało wypowiedziane i nie zostało wypowiedziane, ale też to, co zostało uczynione i nieuczynione w ramach społecznej *praxis* (Bührmann, Schneider 2008: 88). Innymi słowy, dyskurs jest tu nadrzędny wobec świata życia i generuje materiał do analizy dyspozytywu. Co prawda, Bührmann i Schneider (2008: 119 [tłum. własne]) zastrzegają, że „nie każda analiza dyspozytywu potrzebuje analizy dyskursu”, że w szczególnych przypadkach dane o badanym mechanizmie mogą być czerpane ze źródeł niedyskursywnych. W praktyce badawczej trudno jednak o realizację tego radykalnego postulatu.

Poniżej przedstawiam własną **typologię zastosowań Foucaultowskiej kategorii dyspozytywu w badaniach empirycznych**, sięgających do podejścia postfoucaultowskiej analizy dyskursu i jej wskazanych wyżej rozwinięć. Typologię opieram na kryterium funkcji pełnionej przez kategorię dyspozytywu w projektowaniu danej analizy i jej przebiegu. Ilustruję to zestawieniem przykładami z opublikowanych w ostatnich latach prac niemieckich i polskich badaczy. Formułuję też wstępne pytania i wątpliwości związane z tymi analizami.

a) Dyspozytyw jako dynamiczny model

W tym przypadku dyspozytyw odgrywa rolę mechanizmu modelującego rzeczywistość, która pozwala uchwycić dynamikę tejże i przepływy między jej składowymi. Celem analizy jest rekonstrukcja różnych wymiarów relacji władzy, ustrukturyzowanie ich w formie dyspozytywu, zwykle wyróżnionego konkretną nazwą i jako pewien model pozwalającego na odniesienie go do innych wy-cinków rzeczywistości niż ten szczegółowo badany. Takie ujęcie ma wiele cech wspomnianej wyżej analizy dyspozytywów, ale towarzyszy mu pogłębiona refleksja metodologiczna nad poszczególnymi etapami badania i jego ograniczeniami.

Przykładem takiego wykorzystania kategorii dyspozytywu jest studium Imke Niediek (2010). Proponując kategorię dyspozytywu indywidualnego planowania pomocy (*Dispositiv Individueller Hilfeplanung*), Niediek (2010: 18–20) bada zmiany dyskursów, technik pomocowych i polityki społecznej wobec osób niepełnosprawnych w Niemczech na przestrzeni dwudziestu lat, idące w kierunku jednoczesnej indywidualizacji i normalizacji procesu pomocy, przenoszenia odpowiedzialności za sukces na podmioty systemu pomocy: tych, którzy jej udzielają, i tych, którzy ją przyjmują; czyli przejścia od zadań opiekuna do zadań towarzysza/kompana osoby niepełnosprawnej, która w coraz większej mierze ma być w stanie zadbać o siebie dzięki procedurom planowania codziennej egzystencji. Autorka podkreśla, że koncepcja dyspozytywu pozwala ukazać ten proces nie jako jednokierunkowe działanie od instytucji do klienta, ale wypadkową relacji między „różnymi interesami, okolicznościami

mi i uwarunkowaniami”. Dyspozytyw oznacza tu „specyficzne sploty języka, działania i rzeczywistości w określonym czasie historycznym i w reakcji na zmiany i problemy społeczne”, które wytwarzają określone sposoby upodmiotowienia i przekładają się na „ofertę” pomocową (Niediek 2010: 25, 230 [tłum. własne]).

Pierwszym krokiem jest „globalna analiza” dyskursu o indywidualnym planowaniu pomocy – badany korpus obejmuje teksty naukowe, rządowe, pozarządowe, administracyjne i prawne – w celu wyodrębnienia głównych wiązek tego dyskursu, jego aktorów, nadawców i innych uwarunkowań praktyk pomocowych. Chodzi więc o to, co autorka nazywa „infrastrukturą dyskursu”. W drugim kroku ogląda pole dyskursu przez pryzmat jego aktorów, prawa i koncepcji pedagogicznych stanowiących uzasadnienie dla rekonstruowanych dyskursywnych i niedyskursywnych praktyk związanych z wytwarzaniem określonych podmiotów systemu pomocy. Niediek skupia się na drugim typie praktyk wyróżnionych przez Kellera – generowanych z dyskursu praktykach modelowych – stanowiących wynik postulatu optymalizacji kosztów i efektów opieki nad niepełnosprawnymi. W kolejnym kroku analiza jest pogłębianą na przykładzie wybranego regionu Niemiec (na podstawie danych zastanych i pozyskanych z wywiadów z profesjonalistami i ekspertami w obszarze pomocy społecznej). Wreszcie, rezultaty krytycznego opisu badanego obszaru zostają uzgodnione z ustaleniami studiów nad rządowością, a model dyspozytywu indywidualnego planowania pomocy odtworzony z wyróżnionych technik i relacji władzy. Wyodrębnione za Bührmann dwa obszary problemowe: analiza formacji władzy (zin-

stytucjonalizowanych relacji społecznych) i analiza formacji dyskursywnych zostają sprowadzone do rekonstrukcji społecznych relacji władzy na podstawie analizy dyskursu, pozostawiając otwartym pytanie o ich podmiotowotwórczy wymiar. Można bowiem odtworzyć z dyskursu projektowane czy deklarowane techniki upodmiotowienia i „wiedzę o osobie” (Niediek 2010: 216, 293), ale nie ich faktyczne oddziaływanie.

Niediek podchodzi do zagadnień metodologicznych samokrytycznie i za Rainerem Diaz-Bone wskazuje na „problem barona Münchhausena”, który dotyczy tej i podobnych analiz. Ich punktem wyjścia jest teza o jakimś dyspozytywie, udowodniana poprzez „wyciąganie” z „bagna” dyskursu takich jego fragmentów, które tę tezę potwierdzają, i mierzenie się z tymi, które ją podważają. Oznacza to, że „analiza dyspozytywu może okazać się fiaskiem, gdy właśnie nie można wypracować żadnej koherentnej [badawczej – przyp. MN] praktyki dyskursywnej” (Niediek 2010: 69 [tłum. własne]). Innymi słowy, analiza dyspozytywu jako perspektywa badawcza jest zależna od spójnego i solidnego programu analizy dyskursu, co przekłada się na centralne miejsce materiałów dyskursywnych w postępowaniu badawczym. Rodzi to jednak pytanie, czy wystarczą materiały dyskursywne, z których rekonstruuje się elementy niedyskursywne (np. zachowania) i relacje między nimi, by można było mówić o analizie dyspozytywu.

Podobny problem dotyczy zastosowań kategorii dyspozytywu w badaniach różnych form komunikowania. Przedmiotem pracy Ingi Truschkat (2008) jest relacja między dyskursem naukowym

i instytucjonalnym a bardziej potocznymi sytuacjami komunikacyjnymi. Za Kellerem, celem analizy jest „rekonstrukcja różnych, czyli dyskursywnych i należących do świata życia, sposobów generowania wiedzy oraz relacji między nimi” (Truschkat 2008: 70). Inaczej niż Foucault Truschkat nazywa relację między dyskursem a światem życia „dualną strukturą”, która choć nie jest uhierarchizowana, to ma być względnie trwała i dająca się uchwycić empirycznie (2008: 59–60). Interesujący Truschkat fenomen to dyspozytyw kompetencji, traktowanej jako konieczny wymóg na rynku pracy, narzędzie ochrony przed bezrobociem i warunek innowacyjności w kontekście globalizacji i internacjonalizacji pracy (2008: 13).

Postulatem metodologicznym jest tu triangulacja wielu metod odpowiadających różnorodnemu materiałowi empirycznemu (Truschkat 2008: 70). Jako rama realizacji tego postulatu służy strategia teorii ugruntowanej, zwłaszcza jej wariant konstrukcjonistyczny, z którego zaczerpnięta jest procedura kodowania danych. Pierwszy etap badania to analiza dyskursu obejmująca sposoby konceptualizacji pojęcia kompetencji, „kompetentnej jednostki” oraz „niewidzialnego” motywowania i kontrolowania pracowników, rekonstruowane na podstawie korpusu tekstów z obszaru nauk ekonomicznych, psychologii, socjologii i pedagogiki (Truschkat 2008: 100–110). Na podstawie wyróżnionych wiązek dyskursu budowany jest model indywidualno-dyspozytywowego dyskursu kompetencji (*individual-dispositiver Kompetenzdiskurs*), który odnosi się nie tylko do wybranych, przydatnych na rynku pracy umiejętności, ale projektuje wizję całościowej podmiotowości i postępowania człowieka „naszych

czasów” – samodoskonalącej się jednostki. Drugi etap to próba sprawdzenia, czy ekspercki dyskurs kompetencji odciska się na wytwarzaniu znaczenia w innych sytuacjach komunikacyjnych, w tym przypadku – rozmowach o pracę. Narzędzia zapisu rozmów są czerpane z analizy konwersacyjnej, ale przedmiotem analizy są strategie (re)produkcji znaczeń regulujących rozmowy kwalifikacyjne, ich konstrukcja, organizacja czy techniki fokusowania rozmowy (Truschkat 2008: 138, 271). W mikroanalizie Truschkat odwołuje się między innymi do elementów Goffmanowskiego dramaturgizmu, koncepcji habitusu Pierre’a Bourdieu i do metody biograficznej Fritza Schützego. Perspektywa dyspozytywowa jest na dalekim planie, *explicite* nie jest w ogóle przywoływana.

Na bazie obu etapów kodowania i modelowania danych opracowywane są modele dyspozytywu, mające – zgodnie z deklaracjami autorki – oddawać jego procesualność i relacyjny charakter, którego nie można zredukować do sumy jego elementów. Pierwszy model to dyspozytyw dyscyplinarny, pełniący funkcję klasyfikatora kandydatów na pracownika wedle tego, czy spełniają określone normy i oczekiwania. Mechanizmem korekcyjnym są różnego rodzaju szkolenia i kursy, które mają normować jednostki odstające od wymagań rynku pracy i motywować do samodyscypliny (Truschkat 2008: 286–293). Drugi to dyspozytyw bezpieczeństwa: określa horyzont możliwości „otwierających się” przed kandydatem, racjonalizuje jego zabiegi samodoskonalenia się i wytwarza pożądane formuły autoprezentacji. Zasadą tego dyspozytywu nie jest normowanie, ale odpowiadająca na zmienne otoczenie normalizacja tego, jak jednostka ma sobą

kierować, by zapewnić sobie dobrą przyszłość i zarazem wpasować się w społeczne relacje władzy (Truschkat 2008: 294–300).

Rozróżnienie między samodyscypliną a samoregulacją jednostki na bazie badanego materiału pozostaje jednak nieprecyzyjne i w dużej mierze uznaniowe. Powstaje wrażenie, że pojęcie dyspozytywu kompetencji jest tu stosowane na wyrost i hipostazowane z relacji między dyskursem fachowym a rozmową kwalifikacyjną, czyli dwoma typami wypowiedzi. Napięcie między nimi jest na pewno fascynującym przedmiotem badań, ale być może mogłoby być widziane jako jedna z wielu relacji władzy w ramach szerszego dyspozytywu regulującego sferę kształcenia zawodowego. Redukowanie dyspozytywu do jednego typu powiązania, tak aby zbudować określone modele, wydaje się bowiem przerostem metody nad treścią.

b) Dyspozytyw jako figura myślowa

U innych autorów kategoria dyspozytywu wyznacza horyzont myślowy, niejako „dopowiada”, w jakim niedyskursywnym i instytucjonalnym kontekście sytuować badany problem i formułowane wnioski. Nie stanowi jednak, nawet w deklaracjach badaczy, koła zamachowego całej analizy – która opiera się zwykle na metodzie analizy dyskursu – ale sygnalizuje kierunki jej rozszerzenia i możliwości uzupełnienia innymi narzędziami badawczymi. Można powiedzieć, że dyspozytyw odgrywa tu rolę figury myślowej, wokół której zorganizowana jest problematyka danego studium, lecz samo postępowanie badawcze nie jest podporządkowane rekonstrukcji określonego modelu dyspozytywu.

Funkcję figury myślowej kategoria dyspozytywu pełni w pracy Łukasza Kumiegi (2013), poświęconej ulicznemu dyskursowi prawicowego ekstremizmu w Niemczech. Wprowadzona we wstępie kategoria dyspozytywu polityczności (*Dispositiv des Politischen*) (Kumiega 2013: 16) nie jest generowana bezpośrednio z materiałów ani dekonstruowana przy ich pomocy, lecz stanowi ramę teoretyczną badania, które jest zarazem próbą aplikacji kategorii dyspozytywu do analiz określonego obszaru oddziaływań politycznych. W pierwszej kolejności autor rekonstruuje kategoryzacje prawicowego ekstremizmu w dyskursie instytucji państwowych, naukowych i obywatelskich, które w różny sposób definiują to zjawisko oraz sposoby radzenia sobie z nim w warunkach demokratycznych. Charakteryzuje również cztery typy dyskursu samego prawicowego ekstremizmu: medialny, parlamentarny, codzienny i uliczny, jako konstruujące tożsamość zwolenników tego światopoglądu. Część empiryczna opiera się na materiale zebranych dzięki obserwacjom demonstracji prawicowych ekstremistów w Niemczech. Punkt ciężkości jest położony na ubiór manifestantów, rozumiany tu jako „element, w który wlewają się zróżnicowane formy wiedzy i dyskursy” oraz jako narzędzie konstruowania tożsamości prawicowych ekstremistów (Kumiega 2013: 134 [tłum. własne]). Zmiany w ubiorze Kumiega postrzega jako efekt przemian dyskursywnej konstrukcji prawicowego ekstremizmu, które odpowiadają w pewnej mierze na krytykę ekstremizmu formułowaną we wspomnianych wyżej dyskursach problematyzujących. Zgodnie z optyką Bührmann i Schneidera podejmowana tu analiza artefaktów polega na krytycznym opisie ubiorów, ich typów, kontekstu ich wytwarzania, dyskursów, które przy-

wołują oraz sposobów użycia ubioru w otoczeniu innych rzeczy i elementów dyskursu. Celem jest określenie pola znaczeniowego artefaktów i ich roli w dyspozytywowym mechanizmie władzy jako „obiektywacji działania społecznego i materializacji procesów komunikacyjnych” (Kumiega 2013: 133 [tłum. własne]).

Autor podkreśla, że pojęcie dyspozytywu stanowi „figurę myślową” jego pracy; obok próby aplikacji teorii Foucaulta do analiz empirycznych, chodzi więc o otwarcie się na dwie perspektywy badawcze. W pierwszej z nich dyspozytyw jest traktowany jako makrokategoria objaśniająca funkcjonowanie społeczeństwa podporządkowanego generalnym mechanizmom władzy. W drugiej optyce dyspozytyw może odnosić się do różnych obszarów życia społecznego (np. polityka, gospodarka, media) regulowanych siatką anonimowych relacji władzy. Kumiega (2013: 229–232) przekonuje, że jego praca skupia się na drugiej z wymienionych perspektyw, nie identyfikuje konkretnego dyspozytywu, ale rekonstruuje na podstawie analizy empirycznej przepływy dyskursu, praktyk niedyskursywnych i obiektów, które odpowiadają logice dyspozytywu. Samoograniczający się charakter analizy jest tu uzasadniony metodologiczną rzetelnością, lecz zarazem zawęża spojrzenie do studium przypadku i tylko sygnalizuje ogólne mechanizmy wytwarzania politycznego społeczeństwa.

Na polskim gruncie kategorię dyspozytywu stosuje Helena Ostrowicka w badaniach pedagogicznych nad współczesnym urządzaniem młodzieży (czyli rządomyślną formą władzy nad młodzieżą). Dyspozytyw rozumie jako mechanizm uruchamiający

produkcję dyskursu, obierając za punkt wyjścia dyskurs pedagogiczny o młodzieży, który stanowi źródło uzasadnień dla skierowanych do młodych ludzi praktyk edukacyjnych i wychowawczych. Na podstawie analizy dyskursu rekonstruowane są, zgodnie z wnioskowaniem abdukcyjnym, trzy dyspozytywy, „które «usprawniają» współczesne zarządzanie młodzieżą”: dyspozytyw wieku, dyspozytyw zagrożenia i dyspozytyw kształcenia (Ostrowicka 2013: 64). Przykładowo, ten pierwszy wiąże się z kategoryzacją młodzieży według wieku i etapu życia oraz z dostarczaniem „pojęć, koncepcji, uzasadnień i technik do identyfikacji, normalizacji oraz kontroli jednostek i zbiorowości”, a w przypadku młodzieży – do uzasadniania praktyk ją normalizujących, jak działalność instytucji opiekuńczo-wychowawczych, resocjalizacyjnych, doksztalających, poradni zawodowych i terapeutycznych (Ostrowicka 2012: 202).

Towarzyszy powyższemu badaniu – i nie tylko temu, bo problem dotyczy większości analiz dyskursu wykorzystujących kategorię dyspozytywu – pewna wewnętrzna sprzeczność: z jednej strony dyspozytyw jest traktowany jako mechanizm nadrzędny wobec dyskursu, mechanizm jego produkcji, z drugiej – jego typy, składowe i właściwości są rekonstruowane z dyskursu, a dopiero w drugiej kolejności, ewentualnie, z obserwacji niedyskursywnej warstwy rzeczywistości. Taki schemat postępowania badawczego osłabia prawomocność wniosków, ale jest być może najuczciwszym rozwiązaniem dla analizy dyskursu. Badacz nie neguje tego, że bada głównie teksty, a nie cały wachlarz składników dyspozytywu, i na podstawie tych tekstów wnioskuje o relacjach władzy, w jakie dyskurs i okoliczności

jego produkcji wchodzą z innymi elementami rzeczywistości społecznej. W takim przypadku trudno jednak mówić o prowadzeniu analizy dyspozytywu, lecz o **analizie dyskursu z elementami analizy dyspozytywu**, gdzie ten ostatni wydaje się nie do końca uchwytnym katalizatorem dyskursu.

Projektem łączącym mikroanalizę sytuacji komunikacyjnych z makroanalizą politycznych uwarunkowań i oddziaływań komunikacji medialnej – czyli analizę dyspozytywów mediów i dyspozytywów medialnych – jest praca Samuela Siebera (2014). Autor kładzie silniejszy nacisk niż pozostali z omawianych badaczy na następujące wymiary dyspozytywu: 1) polityczny – będący jego genezą, a odpowiadający dziś teatralizacji i usieciowieniu władzy politycznej sprawowanej w warunkach globalizacji (dyspozytyw to siatka tego, co może być powiedziane i pokazane w mediach) (Sieber 2014: 148–149); 2) związany z oporem – dyspozytywy „nigdy nie są raz na zawsze zadysponowane (*disponiert*), natomiast zawsze pozostają też do dyspozycji (*disponibel*). Dlatego w ramach i za pomocą dyspozytywów mediów rządzi się i kontroluje, ale także buntuje i zmienia” (Sieber 2014: 9 [tłum. własne]). Dyspozytyw jest przyrównywany do Foucaultowskiej heterotopii, miejsca powielonego, utopijno-dystopijnej przestrzeni panowania i kontrpanowania. Heterotopijnym medium-dyspozytywem Sieber nazywa Internet, urządzenie zarówno normalizowania populacji, jak i narzędzie rewolty (2014: 116–119).

Nie jest to systematyczne badanie określonej próby materiałów, ale przeglądowa analiza wybranych kanałów komunikacji medialnej. Czytelnik znajdzie tu przewidywalną krytykę cyfrowych dyspo-

zytywów komunikacji współczesności (*digitale Kommunikationsdispositive der Gegenwart*), gdzie Internet stanowi sieć relacji nadzorujących społeczeństwo, poprzez monitorowanie preferencji i mikrotargetowanie internautów korzystających z wyszukiwarek internetowych czy aplikacji lokalizujących, ale także normalizujących populację poprzez używanie popularnych komputerowych systemów operacyjnych, dystrybucję kompleksów danych (tzw. *big data*), perswazyjnych infografik czy estetykę mediów społecznościowych.

Nowomediálne kanały komunikowania mogą także służyć oporowi wobec totalności władzy. Dla Siebera dopiero gra między władzą a oporem konstytuuje polityczność mediów i warunki demokracji. Poszukiwania dwuznacznych relacji dyspozytywowych na styku mediów i polityki osiągają jednak punkt krytyczny, kiedy Foucaultowską rządomyślność autor nazywa rodzajem makrodyspozytywu władzy (Sieber 2014: 181–182), podczas gdy u Foucaulta rządomyślność jest formą władzy, a dyspozytyw bezpieczeństwa jej narzędziem (por. wyżej). Jeśli miałyby się okazać, że dyspozytyw oznacza władzę samą w sobie, to przestałby być użyteczny jako kategoria analiz mechanizmów władzy, gdyż odsyłałby do samego siebie. Zastosowanie kategorii dyspozytywu jako figury myślowej wymaga więc pewnej uważności, aby nie rozmyć jej i tak nieostrych konturów.

c) Dyspozytyw jako pojęcie uwrażliwiające

W pracach, gdzie refleksja teoretyczna dominuje nad analizą empiryczną, dyspozytyw pełni funkcję pojęcia uwrażliwiającego, wieloznacznego i nieostrygo. Dyspozytyw jako pojęcie uwrażliwiające

odgrywa rolę terminologicznego parasola zbierającego krytyczne odniesienia do różnych procesów w rzeczywistości społecznej, zapewnia badaczowi „ogólne poczucie odpowiedniości i kieruje podchodzeniem do przypadków empirycznych” oraz „wskazuje kierunek, w którym trzeba patrzeć” (Blumer 2007: 115). W toku badań kategorię dyspozytywu można poddać rewizji, dookreślić jej sens, wyróżnić jej wymiary i typy, ale punktem ciężkości pozostaje krytyczna konceptualizacja badanego wycinka rzeczywistości, nie zaś metodologiczna refleksja nad aplikacją dyspozytywu do badań empirycznych.

Funkcję pojęcia uwrażliwiającego pełni dyspozytyw w pracach Marka Czyżewskiego, dotyczących splotu wiedzy i władzy w warunkach neoliberalnego kapitalizmu. Współczesny syndrom społeczeństwa wiedzy zostaje przyrównany do dyspozytywu bezpieczeństwa, rozumianego w tym kontekście „jako heterogeniczny zestaw dyskursów (tekstów i wypowiedzi) oraz nie-dyskursowych rozwiązań organizacyjnych”, który opiera się na „regułach decentralizacji i płynnego zarządzania, co ma sprzyjać wytwarzaniu modułów wiedzy stosowanej” (Czyżewski 2012: 86–87). Odwołanie się do kategorii dyspozytywu to przyczynek do krytyki określonych procesów społecznych i ich efektów w obszarze wiedzy specjalistycznej. Sam dyspozytyw nie jest natomiast rekonstruowany na podstawie badań empirycznych. Jego wstępna konkretyzacja jako siatki powiązań między dyskursami naukowymi, dyskursami w obszarze praktyki, instytucjami naukowymi i instytucjami w obszarze praktyki (np. przedsiębiorstwa czy agendy rządowe) służy raczej jako asumpt do refleksji nad destrukcją autonomii

nauki i zaproszenie do dalszych badań nad inflacyjnym promowaniem podmiotów „innovacyjnych” i „kreatywnych”, a więc pożądanym w perspektywie racjonalności projektu społeczeństwa wiedzy.

Podobny duch towarzyszy analizie dyspozytywu kreatywności Andreasa Reckwitza. Główną zasadą tego dyspozytywu bezpieczeństwa, aktywizowanego w ostatnim ćwierćwieczu XX wieku, ma być „imperatyw kreatywności” – nakaz bycia kreatywnym i rozwijania swojego „naturalnego” potencjału kreatywności (jakkolwiek ta kreatywność jest rozumiana) w rozmaitych sferach życia społecznego: „od wychowania do konsumpcji, od sportu do sfery zawodowej i do seksualności” (Reckwitz 2013: 15 [tłum. własne]). Historyczna analiza fundującego imperatyw kreatywności procesu estetyzacji życia społecznego staje się kontekstem dla rekonstrukcji współczesnych symptomów nakazu kreatywności: praktyk, dyskursów, artefaktów, wiedzy za nimi stojącej, form produkcji tej wiedzy, procedur przyciągania uwagi – w tym na przykład treningów kreatywności czy tak zwanych przemysłów kreatywnych. Reckwitz interesują szczególnie podmioty wytwarzane w ramach dyspozytywu i skutki jego działania (normalizacja porządku estetycznego opartego na przewidywalnej i powtarzającej się dynamice nowości i inności) oraz transwersalny charakter dyspozytywu, który zasysa kolejne elementy i ujednocza je, wykluczając z jego trybów tych, których nie daje się zmobilizować do imperatywu kreatywności (2013: 42–49).

Reckwitz dodaje do Foucaultowskiej koncepcji wymiar afektu – dyspozytyw kreatywności staje się odpowiedzią na „niedostatek afektu” w nowocze-

snym społeczeństwie, które bez niego nie jest w stanie mobilizować się do działania i czerpać z tego satysfakcji (2013: 314–320). U Reckwitza przeważa refleksja nad projektowym charakterem dyspozytywu, który produkuje „estetyczną społeczność” (*ästhetische Sozialität*) i jest produktem neoliberalnej racjonalności. W efekcie autor rzadko używa *explicit* terminu władza. Wypełnia więc Foucaultowską intuicję, że władza działa, owszem wszędzie, ale zarazem tak subtelnie, iż definiowanie jej jako zapalny problem przestaje być konieczne. Tym niemniej Reckwitz czyni dyspozytyw kategorią w jakiejś mierze „niewywrotną”, której analizowane przez niego afekty nie są w stanie „rozsadzić” od środka. Być może jednak mamy w tym przypadku do czynienia z konstrukcją szkatułkową, gdzie dyspozytyw kreatywności zawiera się w szerszej siatce relacji władzy, na przykład w dyspozytywie zmiany kulturowej, związanym ze współczesnymi formami panowania nad jednostkami i adaptowania ich do zmieniającej się rzeczywistości (por. Franczak 2015). Potraktowanie dyspozytywu jako pojęcia uwrażliwiającego nie wyklucza takiego spojrzenia, pozostawiając jednak zawartą w nim krytykę na poziomie w dużej mierze abstrakcyjnych rozważań.

d) Dyspozytyw jako kategoria retoryczna

Warto przywołać jeszcze jeden typ prac naukowych – częściej teoretycznych (czerpiących m.in. z filozofii, teorii kultury i historii idei) niż empirycznych. Kategoria dyspozytywu staje się tu szczególnie podatna na redukcję do retorycznego ozdobnika i modnego składnika dyskursu nauk społecznych. Dyspozytyw odgrywa rolę słowa-wytrychu, który pozwala otworzyć Foucaultowską „skrzynkę

z narzędziami” i wyjąć z niej potrzebne elementy, w sposób niezobowiązujący do ich elaborowania i uspójniania z innymi inspiracjami. W pewnym sensie jest to podążenie stylem uprawiania refleksji przez samego Foucaulta – ale nie zawsze udane, zwłaszcza wtedy, gdy dyspozytyw staje się tyle po-ręczną, co pustą metaforą władzy, która usidla rozmaitymi drogami.

Ilustracją takiego użycia jest *Psychopolitik. Neoliberalismus und die neuen Machttechniken*, esej Byung-Chul Hana (2014), poczytnego filozofa kultury, który na pozór ekstensywnie sięga do Foucaulta. Te odniesienia mają jednak charakter głównie retoryczny, służą raczej wzmacnianiu apokaliptycznej wizji dzisiejszej komunikacji niż uporządkowanemu wnioskowaniu. Han ogłasza dominację nowej formy władzy, którą nazywa psychopolityką, oraz dyspozytywu neoliberalnego, który utożsamia z przejrzystością przepływu informacji, sprzyjającą produktywności i efektywności komunikacji (2014: 19–21). Dyspozytyw oznacza tu technikę panowania ustanawiającą swoje „dewocjonałia”: smartfony, Facebook, ikonkę „like” i tak dalej. Neoliberalny dyspozytyw to nowy panoptikon czy raczej bann-optikon (od niem. *bannen* – wyklinać, oryginalnie kategoria Didiera Bigo), czyli mechanizm służący już nie dyscyplinowaniu, ale wykluczaniu jednostek niespełniających oczekiwań stawianych przez system społeczny i identyfikowaniu ich jako nieren-towne „odpady” społeczeństwa (Han 2014: 90). Dyspozytyw u Hana to równocześnie proces i technika, przyczyna i skutek usieciowienia komunikacji, forma nadzoru i produkcji wolności. Choć wszystkie te wymiary można zilustrować cytataми z Foucaulta, wymieszane sprawiają, że kategoria dyspozytywu

przestaje być komunikatywna. Kontaminuje wiele fenomenów i przestaje „przemawiać” do wyobraźni socjologicznej. Pod względem retorycznym sięganie do terminu „dyspozytyw” zapewne czyni analizę bardziej erudycyjną i elokwentną. Czy taka modna, wszechobecna i zarazem „nijaka” kategoria dyspozytywu sama nie jest jednak produktem jakiegoś specyficznego mechanizmu władzy, normalizującego krytyczny dyskurs naukowy?

Problemy z dyspozytywem

Reasumując, trzeba podkreślić, że konceptualizację dyspozytywu w naukach społecznych wciąż można traktować jak *work in progress*. Z jednej strony jej niedokończony i często niekonsekwentny charakter wynika z pojemności i niedookreślenia pojęcia dyspozytywu w pracach Foucaulta. Z drugiej postulat interdyscyplinarności, łączenia różnych metod i „eksperymentowania” z coraz to nowymi narzędziami badawczymi przekłada się na niestabilność sensu dyspozytywu i hybrydowość analiz go wykorzystujących. Dlatego pytanie o użyteczność tej kategorii długo nie straci na aktualności.

Za użytecznością koncepcji dyspozytywu przemawia to, po pierwsze, że w jej świetle dyskurs nie może być postrzegany jako względnie autonomiczny składnik rzeczywistości, dający się badać w oderwaniu od pozostałych elementów konstruujących rzeczywistość. Po drugie, dyspozytyw stanowi ogniwo łączące analizę konkretnych tekstów (której Foucault *de facto* nie uprawiał) z kluczowymi dla Foucaulta pojęciami, jak władza, podmiot, prawda. Po trzecie, użycie kategorii dyspozytywu może wyostrzyć krytyczny wymiar analiz dyskursu, obserwacji zachowań czy analiz

artefaktów, ponieważ skłania badacza do refleksji nad porządkami wiedzy i relacjami władzy fundującymi jego własną perspektywę oraz nad ograniczeniami stosowanej metody. W tym sensie analiza dyspozytywu może pełnić dodatkową rolę niekończącego się ćwiczenia metodologicznego.

Szereg wątpliwości przemawia jednak na niekorzyść analizy dyspozytywu jako samodzielnej perspektywy badawczej. Po pierwsze, logika badań empirycznych, które siłą rzeczy „zatrzymują w kadrze” pewien obszar rzeczywistości, prowokuje strukturyzowanie dyspozytywu i hipostazowanie z fragmentów dyskursu określonych modeli pozwalających na opis dwuwymiarowych (wertikalno-horyzontalnych) relacji władzy (por. Link 2006: 230–235). Gubi się tym samym wewnętrzną dynamikę dyspozytywu, będącego w założeniu „kotłownikiem” wielu przecinających się relacji łączących władzę, wiedzę i podmiot (Deleuze 1992). Po drugie, w analizach zwykle pojawia się rozdźwięk między założeniem o równorzędności praktyk dyskursywnych i niedyskursywnych a przebiegiem postępowania badawczego. Rysuje się wątpliwość, czy badaczom dyspozytywu chodzi o łączenie analizy dyskursu z analizą praktyk i artefaktów, czy o spojrzenie na to, jak praktyki i artefakty są opisywane i rozumiane w tekstach. Autorzy sceptyczni wobec programu analizy dyspozytywu zwracają uwagę na to, że operacjonalizacja dyspozytywu często negują jego istotę jako splotu nierozdzielnych dyskursywno-niedyskursywnych porządków rzeczywistości. Sam Foucault (1994: 241 [tłum. własne]) twierdzi, że praktyki dyskursywne nie są „po prostu sposobem produkcji dyskursu”, ale „nabierają kształtów” poprzez technikę, instytucje, sposoby postępowania

i nauczania oraz typy transmisji i dyfuzji wiedzy. Po trzecie, problem stanowi pokazanie, że dyspozytyw nie jest tylko modną kategorią, opisującą jakiegokolwiek interesujące badacza relacje władzy, ale faktycznie oddziałuje na rzeczywistość i jednostki (Traue 2014). Trudność sprawia identyfikacja stanu pilnej konieczności, czyli rodzaju „wyzwalacza” dla dyspozytywu, a następnie wykazanie, że relacje dyspozytywowe rzeczywiście „rozbrajają” dany problem społeczny (Busch 2013: 337). Wreszcie, jakimi metodami weryfikować produktywny charakter dyspozytywu w obszarze podmiotowości? Czy sama jaźń przekształcona w określony podmiot może być składnikiem dyspozytywu, czy są jego częścią tylko warunki wytwarzania podmiotów? Na te pytania perspektywa badawcza analizy dyspozytywu nie potrafi przekonująco odpowiedzieć.

Wyczerpująca analiza dyspozytywu wymagałaby daleko bardziej złożonej metodologii – obejmującej badanie instytucji, etnograficzne obserwacje praktyk niedyskursywnych, analizę semiotyczną czy metody eksperymentalne z obszaru psychologii społecznej. Podejmowane są już próby łączenia perspektywy Foucaultowskiej z optyką Pierre’a Bourdieu, Norberta Eliasa, Niklasa Luhmanna, Bruno Latoura oraz etnometodologii, performatyki lub argumentacyjnej analizy dyskursu Martena Hajera (por. Bührmann, Schneider 2008: 156; Denninger i in. 2010; Dölemeyer, Rodatz 2010; Busch 2013: 338–339, 423–427). Takie wieloaspektowe badanie wiązałoby się z koniecznością powołania interdyscyplinarnego zespołu, wypracowującego intersubiektywną siatkę pojęć i kategorii. W obliczu współczesnego namnażania się coraz bardziej mgławicowych relacji władzy jest to wyzwanie warte podjęcia.

Bibliografia

- Agamben Giorgio (2010) *Czym jest urządzenie?* [w:] *Agamben. Przewodnik Krytyki Politycznej*. Przełożył Jakub Majmurek i in. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, s. 72–90.
- Angermüller Johannes (2010) *Widerspenstiger Sinn. Skizze eines diskursanalytischen Forschungsprogramms nach dem Strukturalismus* [w:] Silke van Dyk, Johannes Angermüller, Hrsg., *Diskursanalyse meets Gouvernementalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*. Frankfurt, New York: Campus, s. 71–100.
- Baudry Jean-Louis (1978) *L'Effet cinéma*. Paris: Albatros.
- Blumer Herbert (2007) *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*. Przełożyła Grażyna Woroniecka. Kraków: NOMOS.
- Bröckling Ulrich, Krasmann Susanne (2010) *Ni méthode, ni approche. Zur Forschungsperspektive der Gouvernementalitätsstudien – mit einem Seitenblick auf Konvergenzen und Divergenzen zur Diskursforschung* [w:] Silke van Dyk, Johannes Angermüller, Hrsg., *Diskursanalyse meets Gouvernementalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*. Frankfurt, New York: Campus, s. 23–42.
- Busch Dominic (2013) *Im Dispositiv interkultureller Kommunikation. Dilemmata und Perspektiven eines interdisziplinären Forschungsfeld*. Bielefeld: transcript.
- Bussolini Jeffrey (2010) *What Is a Dispositive?* „Foucault Studies”, no. 10, s. 85–107.
- Bührmann Andrea D., Schneider Werner (2008) *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*. Bielefeld: transcript.
- Caborn Joannah (2007) *On the Methodology of Dispositive Analyses*. „Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines”, no. 1, s. 112–123.
- Coté Mark (2011) *What Is a Media Dispositif? Compositions With Bifo*. „Journal of Communication Inquiry”, no. 4, s. 378–386.
- Cruikshank Barbara (1999) *The Will to Empower. Democratic Citizens and Other Subjects*. Ithaca: Cornell University Press.
- Czyżewski Marek (2009) *Między panoptyzmem i „rządomyślnością” – uwagi o kulturze naszych czasów*. „Kultura Współczesna”, nr 2, s. 83–95.
- Czyżewski Marek (2012) *Wiedza specjalistyczna i praktyka społeczna – przemiany i pułapki* [w:] Arkadiusz Jabłoński, Jan Szymczyk, Mariusz Zemło, red., *Kontrowersje dyskursywne. Między wiedzą specjalistyczną a praktyką społeczną*. Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 71–93.
- Dean Mitchell (1999) *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Deleuze Gilles (1992) *What Is a Dispositif?* [w:] Timothy J. Armstrong, ed., *Michel Foucault Philosopher*. New York: Routledge, s. 159–168.
- Denniger Tina i in. (2010) *Die Regierung des Alter(n)s. Analysen in Spannungsfeld von Diskurs, Dispositiv und Disposition* [w:] Silke van Dyk, Johannes Angermüller, Hrsg., *Diskursanalyse meets Gouvernementalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*. Frankfurt, New York: Campus, s. 207–236.
- Dorer Johanna (1999) *Das Internet und die Genealogie des Kommunikationsdispositivs. Ein medientheoretischer Ansatz nach Foucault* [w:] Andreas Hepp, Reiner Winter, Hrsg., *Kultur – Medien – Macht. Cultural Studies und Medienanalyse*. Wiesbaden: VS Verlag, s. 295–305.
- Dölemeyer Anne, Rodatz Matthias (2010) *Diskurse und die Welt der Ameisen. Foucault mit Latour lesen (und umgekehrt)* [w:] Robert Feustel, Maximilian Schochow, Hrsg., *Zwischen Sprachspiel und Methode. Perspektiven der Diskursanalyse*. Bielefeld: transcript, s. 197–220.
- Elia-Borer Nadja, Sieber Samuel, Tholen Georg Christopher, Hrsg., (2011) *Blickregime und Dispositive audiovisueller Medien*, Bielefeld: transcript.
- Foucault Michel (1994) *La volonté de savoir* [w:] *Dits et écrits*, tom II. Paris: Gallimard, s. 240–244.
- Foucault Michel (1995) *Historia seksualności*. Przełożyli Bogdan Banasiak, Tadeusz Komendant, Krzysztof Matuszewski. Warszawa: Czytelnik.

- Foucault Michel (1998) *Trzeba bronić społeczeństwa*. Przełożyła Małgorzata Kowalska. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Foucault Michel (2000) *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*. Przełożyli Damian Leszczyński, Lotar Rasiński. Warszawa, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault Michel (2003) *Le pouvoir psychiatrique. Cours au Collège de France 1973–1974*. Paris: Gallimard Seuil.
- Foucault Michel (2010) *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*. Przełożył Michał Herer. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault Michel (2011) *Narodziny biopolityki*. Przełożył Michał Herer. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault Michel i in. (1994) *Le jeu de Michel Foucault [w:] Dites et écrits*, tom III. Paris: Gallimard, s. 298–329.
- Franczak Karol (2015) *Kultura jako źródło zysku? Etos kreatywności i współczesny dyskurs modernizacyjny*. „Przegląd Socjologiczny”, nr 2, s. 89–112.
- Han Byung-Chul (2014) *Psychopolitik. Neoliberalismus und die neuen Machttechniken*. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Jäger Siegfried (2012) *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. Duisburg: Edition DISS.
- Keller Reiner (1998) *Müll. Die gesellschaftliche Konstruktion des Wertvollen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Keller Reiner (2005) *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Kessler Frank (2003) *La cinématographie comme dispositif (du spectaculaire)*. „Cinemas”, no. 1, s. 21–34.
- Kumięga Łukasz (2012) *Medien im Spannungsfeld zwischen Diskurs und Dispositiv [w:] Philipp Dreesen, Łukasz Kumięga, Constanze Spieß, Hrsg., Mediendiskursanalyse. Diskurse-Dispositive-Medien-Macht*. Wiesbaden: VS Verlag, s. 25–45.
- Kumięga Łukasz (2013) *Rechtsextremistischer Straßendiskurs in Deutschland*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Lemke Thomas, Krasmann Susanne, Bröckling Ulrich (2000) *Gouvernementalität, Neoliberalismus und Selbsttechnologien. Eine Einleitung [w:] Gouvernamentalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 7–39.
- Link Jürgen (2006) *Dispositiv und Interdiskurs. Mit Überlegungen zum Dreieck Foucault – Bourdieu – Luhmann [w:] Clemens Kammler, Rolf Parr, Hrsg., Foucault in den Kulturwissenschaften. Eine Bestandsaufnahme*. Heidelberg: Synchron, s. 219–238.
- Link Jürgen (2008) *Dispositiv [w:] Clemens Kammler, Rolf Parr, Ulrich Johannes Schneider, Hrsg., Foucault-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler, s. 237–242.
- Liotard Jean-François (1994) *Des dispositifs pulsionnels*. Paris: Gallimard.
- Negri Antonio (2011) *W poszukiwaniu Rzeczy-pospolitej*. „Praktyka Teoretyczna”, nr 4, s. 11–18.
- Niediek Imke (2010) *Das Subjekt im Hilfesystem. Eine Studie zur Individuellen Hilfeplanung im Unterstützten Wohnen für Menschen mit einer geistigen Behinderung*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Nowicka Magdalena (2011) *‘Urządzenie’, ‘zastosowanie’, ‘układ’ – kategoria dispositif u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 2, s. 94–110.
- Ostrowicka Helena (2012) *Urządzanie młodzieży. Studium analityczno-krytyczne*. Kraków: Impuls.
- Ostrowicka Helena (2013) *Dyskurs pedagogiczny jako element urządzania młodzieży*. „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 2, s. 49–73.
- Peeters Hugues, Charlier Philippe (1999) *Contributions à une théorie du dispositif*. „Hermès”, no. 25, s. 15–23.
- Raffnsøe Sverre, Gudmand-Høyer Marius, Thaning Morten (2011) *Foucault*. München: Wilhelm Fink.
- Reckwitz Andreas (2008) *Subject*. Bielefeld: transcript.
- Reckwitz Andreas (2013) *Die Erfindung der Kreativität. Zum Prozess gesellschaftlicher Ästhetisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Schneider Werner, Hirseland Andreas (2005) *Macht – Wissen – gesellschaftliche Praxis* [w:] Reiner Keller i in., Hrsg., *Die diskursive Konstruktion von Wirklichkeit*. Konstanz: UVK, s. 251–275.

Sieber Samuel (2014) *Macht und Medien. Zur Diskursanalyse des Politischen*. Bielefeld: transcript.

Thiele Matthias (2015) *Vom Medien-Dispositiv zum Dispositiv-Netze-Ansatz* [w:] Julius Othmer, Andreas Weich, Hrsg., *Medien – Bildung – Dispositive. Beiträge zu einer interdisziplinären Medienbildungsforschung*. Wiesbaden: VS Springer, s. 87–108.

Traue Boris (2014) *Dispositiv* [w:] Daniel Wrana i in., Hrsg., *DiskursNetz. Wörterbuch der interdisziplinären Diskursforschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 124–125.

Truschkat Inga (2008) *Kompetenzdiskurs und Bewerbungsgespräche – Eine Dispositivanalyse (neuer) Rationalitäten sozialer Differenzierung*. Wiesbaden: VS Verlag.

van Dyk Silke, Angermüller Johannes (2010) *Diskursanalyse meets Gouvernamentalitätsforschung. Zur Einführung* [w:] *Diskursanalyse meets Gouvernamentalitätsforschung. Perspektiven auf das Verhältnis von Subjekt, Sprache, Macht und Wissen*. Frankfurt, New York: Campus, s. 7–21.

Cytowanie

Nowicka Magdalena (2016) *O użyteczności kategorii dyspozytywu w badaniach społecznych*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 12, nr 1, s. 170–191 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

On the Usefulness of the Category of Dispositive in Social Research

Abstract: The aim of this paper is a critical reflection on Michel Foucault's concept of dispositive and its application in social research. Dispositive means a heterogenic composition of discursive and non-discursive elements of social reality linked together with the dynamic relations of power. Since two decades in the frames of post-Foucauldian discourse analysis the attempts at operationalizing the category of dispositive have been made. As an analytical category dispositive refers to the mechanisms of socially dispersed power, which can be studied empirically on the basis of discursive and non-discursive data. A research perspective of dispositive analysis has emerged as a result of an interest in dispositive. This paper presents the main guidelines of this perspective, as well as a typology of applications of the Foucauldian category of dispositive in empirical research, illustrated with chosen examples of German and Polish scholars' works. This presentation is accompanied by a consideration of inconsistencies and deficiencies of such methodological approach.

Keywords: Discourse Analysis, Dispositive, Dispositive Analysis, Michel Foucault, Power